

УДК 811.161.2'373

DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-1

ЦАРАЛУНГА І. Б.

Хмельницький національний університет

ДВІРЕЦЬКО-ПЕРЕСОПНИЦЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ: СИНЕРГІЯ РІДНОЇ МОВИ (ДО 460-ЛІТНЬОГО ЮВІЛЕЮ ПАМ'ЯТКИ)

Стаття присвячена лінгвістичному дослідженню синергетичного потенціалу одного з перших відомих дотепер перекладів Святого Письма українською літературно-писемною мовою – Двірецько-Пересопницького Євангелія 1556 – 1561 рр. У контексті теорії синергетики проаналізовано взаємодію місцевого народного мовлення і писемних традицій стародавньої мови середини XVI ст. У тексті писемної пам'ятки на різних мовних рівнях виявлено говіркові риси та приклади узусних мовних явищ, наслідки впливу традиційної орфографії і розвиток нових мовних елементів. Завдяки синергії рідної мови і тенденцій тогочасної літературної мови у поєднанні з християнськими традиціями книгописання було створено унікальну пам'ятку, що й до сьогодні є джерелом розвитку національної мови, церкви, державності.

Ключові слова: стародавня українська мова, Двірецько-Пересопницьке Євангеліє, релігійний текст, синергія, жива народна мова.

TSARALUNGA I.

Khmelnitsky National University

DVIRETSKO-PERESOPNYTSKY GOSPEL: SYNERGY OF THE NATIVE LANGUAGE (TO THE 460TH ANNIVERSARY OF THE WRITTEN MEMO)

The article is devoted to the linguistic study of synergetic features of one of the first known translations of the Holy Scriptures into Ukrainian literary and written language - Dviretsko-Peresopnytske Gospel 1556 - 1561. This is one of the few manuscripts which history has been explained in the manuscript, which was created in Dvirets and Peresopnytsia monasteries in Ukraine.

In the linguistics of the XX - early XXI century from the linguistic point of view, the book was thoroughly researched by Oleksandr Gruzynsky, Yukhym Karsky, Ivan Ogienko, Pavlo Plyushch, Lyudmyla Hnatenko, and others. The purpose of our scientific research is to trace the interaction of local folk speech and written traditions of the Old Ukrainian language in the Dviretsko-Peresopnytske Gospel, to find out the synergetic potential of the manuscript.

According to the results of linguistic analysis in the text of the written memo at different language levels revealed speech features and examples of oral language phenomena, the consequences of the influence of traditional spelling and the development of new language elements. The verbal peculiarity of the book, without breaking in many cases with the written religious traditions, takes a significant number of elements of the living vernacular. Based on the analysis of the linguistic elements of the religious text, we can conclude that the reflected language system of a particular monument is a certain synchronous section of speech development, because the scribe, despite the significant influence of traditional spelling, sought to convey live pronunciation. Thanks to the synergy of the native language and the tendencies of the literary language of that time, in combination with the Christian traditions of book-writing, a unique written memo was created, which is still a source of development of the national language, church, statehood.

Key words: Old Ukrainian language, Dviretsko-Peresopnytske Gospel, religious text, synergy, living vernacular.

Постановка проблеми. Цьогоріч виповнюється 460 років із дня завершення праці над створенням святини українського народу, книги, на якій складає урочисту присягу народові новообраний Президент України, – Двірецько-Пересопницького Євангелія 1556 – 1561 рр. Сьогодні ця писемна пам'ятка символізує історичні корені української духовності. Вона є одним із перших відомих дотепер перекладів Святого Письма українською літературно-писемною мовою середини XVI ст.

Рукописна книга містить 482 пергаментних аркуші розміром 380x240 мм, в оправі, вагою 9 кг 300 г. За складом тексту – четвероєвангеліє. Розпочали роботу над манускриптом 15 серпня 1556 року монахи Свято-Троїцького монастиря у с. Двірець на Ізяславщині (Хм. обл.), продовжили (з аркуша 155 зворотного) в с. Пересопниця на Рівненщині, де 29 серпня 1561 року завершили створення національної святини. Це одна з небагатьох рукописних книг, історія виникнення якої пояснена в самому рукописі: творці Євангелія залишили в книзі записи, що створювалась вона у Двірецькому та Пересопницькому монастирях.

Як вважають історики, Євангеліє було підготовано за меценатством княгині Анастасії Юріївни Заславської-Гольшанської та князів Чорторийських [1, с. 138]. Над нею працювали: чернець Григорій, який керував роботою, здійснив переклад і редакторську правку рукопису, та два писці – Михайло Василієвич, син сяноцького протопопа, яким писано більшу частину тексту, ім'я другого писця залишилося невідомим.

Аналіз останніх джерел. Двірецько-Пересопницьке Євангеліє 1556 – 1561 рр. неодноразово ставало об'єктом вітчизняних і закордонних наукових студій. Уже в XIX ст. з'явилися перші праці, що виявили жвавий інтерес дослідників до манускрипту, зокрема, Й. Бодянського, М. Максимовича, П. Житецького, П. Владимирова, А. Будилевича та ін. У слов'янському мовознавстві XX – початку XXI ст. книгу ґрунтовно досліджували О. Грузинський, Ю. Карський, І. Огієнко, П. Плющ, Л. Гнатенко та ін. Чи не найбільше праць присвятила мовній характеристиці цього сакрального рукопису І. Чепіга, яка простежила історію відкриття пам'ятки, досліджила фонетичний, граматичний, лексичний устрій пам'ятки, описала риси другого

південнослов'янського впливу в манускрипті, проаналізувала мову Євангелія у зв'язку з процесами унормування української мови тощо [10; 11; 12].

2001 року Інститут української мови НАН України здійснив перше видання транслітерованого тексту [6]. 2008 року в Києві вийшло перше факсимільне видання пам'ятки, у 2011, 2017 рр. – наступні факсимільні видання Двірецько-Пересопницького Євангелія.

Мета нашої наукової розвідки – простежити взаємодію місцевого народного мовлення і писемних традицій староукраїнської мови у Двірецько-Пересопницькому Євангелії, з'ясувати синергетичний потенціал пам'ятки.

Виклад основного матеріалу. Поступ методології лінгвістичних досліджень відкриває нові підходи до аналізу мовних явищ, тому в галузь мовознавства «...усе активніше проникають *принципи синергетики*, які постулюють погляд на мову як синергетичну суперсистему, нелінійну, нерівноважну, детерміновану зсередини і ззовні, яка перебуває у стані переходу від хаосу до порядку й далі – до нового порядку через взаємодію деструктивних тенденцій і параметрів організації цієї суперсистеми» [8, с. 19-20]. *Синергія* (від гр. *synergeia* – «спільна дія, взаємодія») – це комбінований вплив кількох чинників, який характеризується тим, що їхня дія істотно переважає ефект кожного окремо взятого складника та їхньої суми [7, с. 647]. Властивостей синергії набувають такі мовні одиниці, як: висловлення, дискурс, текст.

У контексті теорії синергетики, підґрунтям якої стали праці Г. Хакена, О. Потебні, Р. Піотровського, А. Свідзинського, В. Пищальникової, Ф. Бацевича та ін., мовні факти аналізують у взаємній детермінованості різних суперсистем – буття, культури, етносвідомості, світобачення, соціуму тощо. І. Голубовська, констатуючи методологічну кризу в лінгвістичній науці, яка виявляється в еклектизмі найрізноманітніших підходів, методологічній невизначеності, редукціонізмі, інерції наукового мислення, припускає, що саме синергетичний підхід стане базисом для формування принципово нового бачення й розуміння Світу Людиною [3, с. 72-73].

Проблеми синергетичної сутності мови актуалізуються у дослідженнях давніх текстів, зокрема й перекладної літератури. У перекладацькій діяльності давньоукраїнські книжники заглиблювались у семантичну структуру слова, вибираючи між словослов'язком і буквальним перекладом, поєднували книжні елементи з рідномовними, відображаючи своє світобачення у взаємозв'язку сакрального й мирського. За спостереженнями І. Огієнка, духовна сутність віри нерозривна з рідною мовою тих, хто звертається у своїх молитвах до Творця: «Кожна віра найміцніше зв'язана з рідною мовою народу, бо рідна мова – то основний родючий ґрунт кожної віри» [5, с. 23]. Отже, синергетичний підхід у лінгвістиці сьогодні дає розуміння мови як духовної сутності людини й народу, що нею користується.

Тож при виявленні й аналізі певних діалектних рис у церковних пам'ятках важливими є вияви живого народного мовлення, а відтак рідної мови автора, переписувача текстів, оскільки «...для кожного індивіда лише рідна мова може сповна розкрити свої глибини, можливості, стає найзручнішим, найдосконалішим, наймилішим серцю "інструментом" пізнавальної діяльності» [1, с. 95]. Витворюючи неповторну для кожної людини духовну єдність зі світом, рідне народне слово формує діалектний простір, систему українського діалектного континууму, своєрідну мовну площину буття нації [див.: 4, с. 19-20]. У зв'язку з такою природою розвитку мови писемні пам'ятки можуть бути засобами відтворення міжмовного й міждіалектного контактування, демографічних зрушень і міграційних процесів.

Епоха реформації у Європі XVI – середини XVII ст. сприяла розвитку ідей передавання Святого Письма живою народною мовою. Культурне життя українського народу, який знаходився в межах Литовської держави та Корони Польської, зазнавало значного впливу західноєвропейських церковних реформ. Процес наближення церковнослов'янської мови до живої народнорозмовної, спрямований на перехід від застарілого, майже незрозумілого широким колам читачів, до більш зрозумілого, живого набув особливого розмаху в XVI ст. [9, с. 58], хоча, як зазначає І. Чепіга: «Наступ книжної української мови на церковнослов'янську в конфесійному стилі відбувався поступово й дуже обережно... Тим сміливішою видається діяльність пересопницьких книжників, які здійснили переклад канонічного євангельського тексту книжною українською мовою» [12, с. 15].

Відтак у тексті пам'ятки на різних мовних рівнях простежується значний говірковий вплив. Насамперед привертає увагу фонетична система, яка найчастіше піддавалася рохитуванню, варіюванню мовних елементів.

У мові Двірецько-Пересопницького Євангелія засвідчено риси південно-західних діалектів української мови, зокрема, **фонетичні**:

– ятеві *и(і)*-рефлекси *хотѣль* – *хотили*, *ѣти* – *или* (дієслово *ѣти* у минулому часі, множина), *исть*, *ликарю*, *личбою*, *свитаню*, *смотрили*;

– уживання *у*, *ю* на місці етимологічних *о*, *е* в новому закритому складі: *братоув*, на *доброуй* землі, *кроу(м)* жень, *лѣоуи* сторонѣ *в' поульночи*, *тисячоувъ*; *злодѣвъ*, *наплѣню(н)*, по *сую* сторонѣ *юй*;

палаталізація приголосного *ц*: *овца* – *овцѣ*, *криница* – *криницѣѣ*

морфологічні:

– давальний відмінок однини іменників чоловічого роду із закінченнями *-ови*, *-еви*: *Авраамови* – *Авраамоу*, *вѣрови* – *вѣроу*, *мирови* – *мироу*, *ѣневи* – *ѣню*;

– називний множини представлений формами іменників чоловічого роду на *-ове, -еве*: *пастиреве, родове*, поширеними в закарпатських і наддністрянських говорах: *су'с'ідове, бра'тове*;
– іменники *јѠ-ОСНОВ* та **ї-основ* у формі родового множини на *-ій (ый)*: *грошій, людій, м(с)цы(й)*;
– закінчення *-емь* у давальному відмінку множини іменників жіночого роду: *болѣземь, двѣремь, повѣтемь*;

– енклітичні форми займенників: *ми, мі, ти*;
– уживання дієслів теперішнього і простого майбутнього часу в 3-й особі однини без кінцевого *-ть*: *вѣ, живе, може, йде, найде, помагає, рече, събирає, оупаде*;

– т. зв. «злиті» форми дієслів минулого часу: *насытилистесѣ реклемь, спомѣноулисьмо, читалисте* та ін.

Дещо менше у пам'ятці ознак впливу північноукраїнського говіркового мовлення:

фонетичні риси:

– ятеві *е*-рефлекси, переважно – у ненаголошеній позиції: *дѣвици, ленивыи, повѣтекали, ѡслѣпилъ, роздѣлилъ*;

– перехід *е > о* після шиплячих: в коренях іменних частин мови: *жона, жо(р)новий, яцоричѣє, яцор'чина; чотыри, чотырьдесѣ(т), шостаѣ*, у дієслівних суфіксах: *высвѣд'човаль, выхожова(л), ночоваль, ѣхожовала*; в іменникових закінченнях: *родичовь*; у прикметникових закінченнях: *владычого, наивыш'шого*; у займенникових закінченнях: *ин'шого*; у дієприкметникових закінченнях: *боу(д)щомь, лежачого, рекоучого, очищонь, погы(б)шою* тощо;

морфологічні:

– іменники *јѠ-ОСНОВ* та **ї-основ* у формі Р. в. множини на *-ей*: *гвоздей, господарей, грошей, людей*;
– орудний відмінок множини іменників чол. роду: на(д) *доухы, межи народы, со оученикы*; за спостереженнями мовознавців, залишки архаїчних форм на *-ы (-и, -і)* О. в. множини містять деякі говірки Житомирщини: *межде бойкы, з волю, з дуби, перед жниви, из паны, тима часы* і под.

Висновки. У Двірецько-Пересопницькому Євангелії виразно виявляються риси живої народної української мови того часу, а також ознаки літературної мови. Текст пам'ятки, не пориваючи в багатьох випадках із писемними релігійними традиціями, приймає значну кількість елементів живої народної мови.

На основі аналізу мовних елементів релігійного тексту можемо зробити висновок, що відображена мовна система певної пам'ятки – це певний синхронний зріз розвитку говору, адже писар, незважаючи на значний вплив традиційної орфографії, прагнув передавати живу вимову. Живомовні риси письма свідчать про панування народнорозмовної стихії, формування писемної культури українського народу. Завдяки синергії рідної мови і тенденцій тогочасної літературної мови у поєднанні з християнськими традиціями книгописання було створено унікальну пам'ятку, що й до сьогодні є джерелом розвитку національної мови, церкви, державності.

Перспективи подальшого лінгвістичного дослідження синергетичних особливостей писемних пам'яток вбачаємо у вивченні давніх релігійних текстів в аспекті взаємодії церковних традицій книгописання, рідномовних впливів, тогочасних узусних орфографічних тенденцій.

Література

1. Бацевич Ф. Духовна синергетика рідної мови. Київ, 2009. 190 с.
2. Гнатенко Л. В. Енциклопедія історії України / гол. колеґії В. А. Смолій. Т. 8. К.: Наукова думка, 2011. С. 138-139.
3. Голубовська І. Проблема методології лінгвістичних досліджень у міждисциплінарному висвітленні. *Studia linguistica*. 2012. Вип. 6 (1). С. 67–75.
4. Мойсієнко В. Поліські ізолекси в синхронії та діахронії. Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Збірник наукових праць. Ужгород, 2016. Вип. 21. С. 19–24.
5. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. Львів: Академія друкарства Фенікс, 1995.
6. Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут української мови; підгот. І. П. Чепіга, Л. А. Гнатенко; ред. кол. О. С. Онищенко [та ін.]. Київ, 2001. 700 с.
7. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2011. 844 с.
8. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.
9. Симонова К. С. Українська мова в конфесійному письменстві XV ст. (на матеріалі „Четьї” 1489 р.). *Жанри і стилі в історії української літературної мови* / відп. ред. С. Я. Єрмоленко. Київ: Наук. думка, 1989. С. 56–79.
10. Чепіга І. Взаємодія української і церковнослов'янської мов XVI ст. (на матеріалі перекладів Євангелія). *Записки НТШ. Т. ССХХІХ. Праці філологічної секції* / ред. М. Ільницький, О. Купчинський. Львів: вид-во НТШ, 1995. С. 277–288.
11. Чепіга І. Пересопницьке Євангеліє і морфологічний стандарт української мови. Український діалектологічний збірник. Київ: Наук. думка, 1997. Кн. 3. С. 231–236.
12. Чепіга І. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови. Пересопницьке

Евангеліє 1556–1561 рр. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут української мови ; підгот. І. П. Чепіга, Л. А. Гнатенко ; ред. кол. О. С. Онищенко [та ін.]. Київ, 2001. С. 13–54.

References

1. Bacevyč F. Duxovna synerhetyka ridnoji movy . Kyjiv, 2009. 190 s.
2. Hnatenko L. V. Encyklopedija istoriji Ukrajiny / hol. kolehiji V. A. Smolij. T. 8. K. : Naukova dumka, 2011. S. 138-139.
3. Holubovs'ka I. Problema metodolohiji linhvistyčnyx doslidžen' u miždydsyplinarnomu vysvitleni. Studia linguistica. 2012. Vyp. 6 (1). S. 67–75.
4. Mojsijenko V. Polis'ki izoleksy v synxroniji ta diaxroniji. Sučasni problemy movoznavstva ta literaturoznnavstva. Zbirnyk naukovyx prac'. Užhorod, 2016. Vyp. 21. S. 19–24.
5. Ohijenko I. Nauka pro ridnomovni obovjazky. L'viv : Akademija drukarstva Feniks, 1995.
6. Peresopnyc'ke Jevanhelije 1556–1561 rr. Doslidžennja. Transliterovanyj tekst. Slovopokažčyk / NAN Ukrajiny, Nacional'na biblioteka Ukrajiny im. V. I. Vernads'koho, Instytut ukrajins'koji movy ; pidhot. I. P. Čepiha, L. A. Hnatenko ; red. kol. O. S. Onyščenko [ta in.]. Kyjiv, 2001. 700 s.
7. Selivanova O. O. Linhvistyčna encyklopedija. Poltava : Dovkillja-K, 2011. 844 s.
8. Selivanova O. O. Sučasna linhvistyka: naprjamy ta problemy. Poltava : Dovkillja-K, 2008. 712 s.
9. Symonova K. S. Ukrajins'ka mova v konfesijnomu pys'menstvi XV st. (na materialy „Čet'ji" 1489 r.). Žanry i styli v istoriji ukrajins'koji literaturnoji movy / vidp. red. S. Ja. Jermolenko. Kyjiv : Nauk. dumka, 1989. S. 56–79.
10. Čepiha I. Vzajemodija ukrajins'koji i cerkovnoslovjans'koji mov XVI st. (na materialy perekladiv Jevanhelija). Zapysky NTŠ. T. CCXXIX. Praci filolohičnoji sekciji / red. M. Il'nyč'kyj, O. Kupčyns'kyj. L'viv : vyd-vo NTŠ, 1995. S. 277–288.
11. Čepiha I. Peresopnyc'ke Jevanhelije i morfolohičnyj standart ukrajins'koji movy. Ukrajins'kyj dialektolohičnyj zbirnyk. Kyjiv : Nauk. dumka, 1997. Kn. 3. S. 231–236.
12. Čepiha I. Peresopnyc'ke Jevanhelije – unikal'na pamjatka ukrajins'koji movy. Peresopnyc'ke Jevanhelije 1556–1561 rr. Doslidžennja. Transliterovanyj tekst. Slovopokažčyk / NAN Ukrajiny, Nacional'na biblioteka Ukrajiny im. V. I. Vernads'koho, Instytut ukrajins'koji movy ; pidhot. I. P. Čepiha, L. A. Hnatenko ; red. kol. O. S. Onyščenko [ta in.]. Kyjiv, 2001. S. 13–54.